

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Віталія Орестовича Левицького
«Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в
другій половині XIX – на початку XX століття», подану на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 –
історія України, галузь знань 03 – гуманітарні науки

Однією із найстаріших галузей економіки є легка промисловість. Можна стверджувати, що історія людства неможлива без цього сегмента. З давніх-давен людина не могла обійтися без одягу та взуття, посуду та хутряних виробів. Однак саме виготовлення цих речей дало поштовх для створення і подальшого розвитку важливої галузі цивілізованого світу – легкої промисловості. Як відомо, поштовхом для індустріалізації в Європі були успіхи саме в текстильному виробництві, де саме й з'явилися перші мануфактури. Перші підприємства легкої промисловості в Україні з'явилися в другій половині XIX ст., зокрема шкіряні заводи в Києві та Бердичеві, джутова фабрика в Одесі тощо. Ці підприємства нагадували більше кустарні майстерні та мали незначний обсяг виробництва. В наш час легка промисловість України – одна з потужних галузей народного господарства, яка поділяється на 25 підгалузей із сучасними підприємствами та високою рентабельністю виробництва. Дослідження історії зародження та становлення легкої промисловості в Україні нині може розглядатися як актуальна історична проблема, вирішення якої безпосередньо пов'язано із перспективами галузі в майбутньому.

Наукові праці з питань історії становлення легкої промисловості з'явилися відносно давно. Однак більшість із них, як правило, мали ідеологічно упереджене трактування історико-економічних процесів і подій. Враховуючи тенденцію історичного переосмислення української минувшини, цілком актуальним і своєчасним є звернення Віталія Левицького до проблем розвитку легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Дисертаційне дослідження надасть можливість на підставі нових підходів і джерел проаналізувати та узагальнити особливості зазначеного періоду, виявити специфіку розвитку окремих територій, дослідити структуру та рівень промислового виробництва. Детальне та всебічне вивчення названих аспектів сприятиме більш чіткому розумінню сьогоденних реалій.

Структура дисертації В.О. Левицького є виваженою й логічно вмотивованою: від загальної характеристики легкої промисловості (*розділ 2*), її матеріально-технічної бази (*розділ 3*) до питань виробництва та реалізації готової продукції (*розділ 4*). Обрана структура дозволила авторові сконцентрувати увагу на

висвітленні ключових аспектів проблеми, передусім тих, що досі не були предметом наукового аналізу.

Дослідження, що стало основою дисертаційної роботи, підготовлено в межах науково-дослідної теми кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка і є складовою теми «Актуальні проблеми історії України XIX – XXI ст.» (номер державної реєстрації 0116U002130). До того ж воно виконано в межах діяльності наукової школи, створеної професором Миколою Москалюком – беззаперечним фахівцем з історії промислового розвитку українських земель в XIX – на початку XX ст.

В анотації та вступі дисертант подає характеристику дослідження, що допомагає отримати уяву про зміст роботи. Як доречно підкреслює В. Левицький, *«дослідження проблем розвитку легкої промисловості в другій половині XIX–на початку XX ст. не вирішує проблем сьогодення, але дозволяє екстраполювати позитивний і негативний досвід минулого задля їх вирішення в кінцевому рахунку» (с. 27)*. Дисертант вдало обґрунтував вибір теми, її актуальність, наукове та практичне значення, об'єкт, предмет, методологію, хронологічні межі дослідження, визначив мету та основні завдання роботи. В. Левицький ставить перед собою та успішно вирішує такі дослідницькі завдання: аналіз і визначення стану наукової розробки проблеми, виокремлення основних етапів і напрямів її висвітлення; систематизація та класифікація наявної джерельної бази; окреслення методологічного інструментарію, принципів і методів наукового дослідження проблеми; визначення особливостей урядової політики Російської імперії по відношенню до розвитку легкої промисловості у пореформені роки; розкриття специфіки процесу капіталізації легкої промисловості; демонстрація значення легкої промисловості у процесі накопичення капіталу та її вплив на розвиток інших галузей промисловості держави; аналіз цінової політики підприємств легкої промисловості та її безпосередній вплив на матеріальний стан власників промислових закладів і працівників; з'ясування впливів світового ринку на економічний розвиток українських губерній Російської імперії у зазначений час; аналіз ролі іноземного капіталу в розвитку окремих галузей легкої промисловості; дослідження стану матеріально-технічної бази легкої промисловості; виявлення джерел формування та забезпечення кадрами легкої промисловості та умови їх соціально-економічного становища; відстеження зовнішніх та внутрішніх шляхів збуту продукції легкої промисловості, яка вироблялася на українських підприємствах тощо. Важливо, що серед дослідницьких завдань є такі, які спрямовані на надання

практичних рекомендацій (с. 30-31). Цілком обґрунтованими виглядають хронологічні межі дисертаційної роботи.

Наукова новизна представленого дисертаційного дослідження В. Левицького полягає в тому, що автор уперше в українській історіографії на основі використання міждисциплінарного підходу та застосування широкої джерельної бази, з урахуванням сучасних історіографічно-дослідницьких концепцій здійснив неупереджений аналіз стану легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (с. 32-34).

У першому, традиційному для таких робіт розділі подано аналіз історіографії наукової проблеми, визначено джерельну базу та методологію і методи дослідження. З'ясовуючи стан наукового вивчення теми, дисертант пише, що *«Висвітлення історії розвитку легкої промисловості України в другій половині XIX – на початку XX ст. містить багато деталей та аспектів, на трактування яких впливають світоглядні позиції та теоретико-методологічна підготовка науковця»* (с. 38). Безсумнівним плюсом дисертаційної роботи В. Левицького є використання міждисциплінарного підходу, що спонукало його до звернення до праць з економічної та регіональної історії, статистики та історії держави і права. В процесі історіографічного аналізу автор виокремив кілька специфічних векторів дослідження: державну економічну політику *«... в умовах реформування різних сфер життя країни»*; розвиток *«... фабрично-заводської промисловості Наддніпрянської України у взаємозв'язку з галузями легкої промисловості»*; налагодження *«...науково-технічного розвитку підприємств»* з опорою на використання промислового капіталу тощо.

При аналізі історіографічного доробку дисертант використав *«...тематично-хронологічний критерій поділу»* (с. 39), відповідно до якого поділив опрацьовану наукову літературу на три групи: праці дослідників періоду Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.), радянського (1920–1990 рр.) та сучасного (1991–2018 рр.) періодів. Важко не погодитися з висновком В. Левицького стосовно праць першого періоду: *«Ці та подібні публікації створюють загальне бачення про економічне становище Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., наповнені багатим фактичним матеріалом, ... в них вказуються основні чинники розвитку промисловості, в першу чергу такі, як митна та податкова політика, транспортне будівництво, ринкова кон'юнктура»* (с. 42). Абсолютно доречним є критичний аналіз наукового доробку М. Туган-Барановського, що дозволило авторові дисертації дійти висновку про певні недоліки та неточності в поданій інформації.

Значний пласт першого розділу дисертаційного дослідження присвячено аналізу історіографії радянського періоду. З урахуванням тематично-хронологічного критерію автор виокремив кілька основних напрямів: процеси, пов'язані з організованим капіталом і професійними об'єднаннями робітничого класу (с. 47); економічна політика царського уряду зазначеного періоду (с. 48-50, 53-57); питання промислового розвитку українських губерній другої половини XIX – початку XX ст. (с. 50-53, 61-67); питання концентрації виробництва та окремих галузей промисловості (с. 59-61) тощо. Аналіз даного тематично-хронологічного періоду В. Левицький закінчує переконливим висновком, що *«...дослідження радянських істориків подають ширшу історіографію питання, ніж їхні попередники. У своїх працях вони, як правило, звертали увагу на проблеми економічного та промислового розвитку. Роботи науковців потребують ґрунтовного переосмислення та доповнення новими фактами»* (с. 67).

До третього періоду історіографічного аналізу дисертант відніс наукові праці, що вийшли в період між 1991 та 2018 роками, доречно підкреслюючи, що *«Сучасна історіографія розширила коло досліджень, що стосуються актуальних історико-економічних проблем. Науковці вдалися до впровадження досконаліших теоретико-методологічних практик у дослідженнях. Не стала винятком і поява значної кількості наукових праць, де висвітлюються питання української національної промисловості відокремлено від Російської імперії та провідних великоросійських губерній»* (с. 67). Серед сучасних українських дослідників, чий науковий доробок було проаналізовано в дисертації, автор виділив праці О. Машкіна, О. Доніка, Б. Кругляка, А. Задорожнюка, О. Реєнта, М. Маскалюка, І. Рибачака та інших (с. 68-72). Важливим доповненням є використані в дисертації праці вчених української зарубіжної історіографії (с. 72-73).

В. Левицький доходить цілком логічного висновку, що всупереч наявності спеціальної літератури, автори якої аналізували економічні явища та процеси в економіці Наддніпрянської України (1861–1914 рр.), розвиток легкої промисловості означеної території та часу ніколи не був об'єктом спеціального висвітлення та потребує значно більш детального вивчення.

Текст дисертації В. Левицького демонструє серйозну дослідницьку роботу з вивчення архівних матеріалів і друкованих документів, законодавчих актів, статистичних матеріалів, справочинних паперів різних інституцій, загальнодержавних та регіональних довідково-інформативних видань, періодичних видань (с. 76-100). Джерела дисертації представлено матеріалами Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державних архівів Одеської, Харківської, Хмельницької областей (с. 78-86), що дозволило

дисертанту з високим ступенем достовірності розкрити сутність досліджуваної проблеми.

Архівні матеріали надають можливість авторові дисертації відстежити *«...економічну політику царизму щодо галузей легкої промисловості та діяльність органів місцевої влади, як знаряддя втілення цієї політики» (с. 79); унікальну статистику про розорені підприємства легкої промисловості в Чернігівській губернії (с. 81); «...виробничу та соціальну діяльність підприємств легкої промисловості ... за період від 1884 р. до 1919 р.» (с. 83); відтворити «...розвиток суконного, шкіряного та канатного виробництва в Херсонській губернії протягом другої половини XIX ст.» (с. 84) тощо. Загалом В. Левицьким було опрацьовано документи з фондів 4 архівів України, введено до наукового обігу низку нових, раніше неопублікованих документів і матеріалів, що характеризують різноманітні «...аспекти розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст.» (с. 85).*

Значну увагу дисертант приділив аналізу фактичних даних, вміщених у таких довідкових виданнях, як «Список фабрик і заводів всієї Росії» (с. 93), «Вся Росія. Довідникова книга російської промисловості, торгівлі, сільського господарства, адміністрації, представників громадської та приватної службової та економічної діяльності 1911 – 1912 рр.» (с. 94), Пам'ятні книжки губерній та областей (с. 94-95), «Статистико-економічний нарис областей, губерній Росії» (с. 97), «Збірник звітів фабричного інспектора» (с. 98) тощо. Важливо, що В. Левицький не просто сліпо довіряв опублікованим даним, а піддавав їх ретельному аналізу, що дозволило виявити певні розбіжності та недостовірності й дійти висновку, що *«...комплекс статистичних джерел з історії легкої промисловості в пореформений період не відрізняється особливою достовірністю і їх використання є можливим лише за умови критичного підходу, а також у зіставленні з іншими групами джерел» (с. 96-97).*

Слід також відзначити формулювання автором концептуальних та методологічних підходів, які дозволили вивчити процес економічної діяльності підприємств легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття у хронологічній послідовності.

Передусім дисертант окреслює та роз'яснює понятійний апарат дисертаційної роботи, зокрема сутність такого поняття, як «легка промисловість», що розглядається як *«група галузей, що забезпечують населення тканинами, одягом, взуттям та іншими предметами споживання та визначається територіальною та організаційною структурою, що зумовлена насамперед*

доступом до споживачів та сировинних матеріалів» (с. 102). Окрім цього, в роботі наведено уточнення окремих категоріальних понять досліджуваної проблематики, як-от: «галузева структура легкої промисловості», «економічна політика держави», «капіталізація», «внутрішній і зовнішній ринки збуту», «фабрика», «завод», «підприємці» та ін. (с. 111-112).

Використання принципів історизму, наступності, системності, наукової об'єктивності в оцінці економічних, правових та соціальних відносин, дозволило на основі сучасного міждисциплінарного підходу забезпечити комплексне вивчення економічних явищ і процесів, що відбувалися на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Загалом, теоретико-методологічну основу представленої до захисту дисертаційної роботи становить органічна сукупність базових принципів здійснення історичного дослідження й відповідних методів наукового пошуку. В роботі застосовано різноманітні методи пізнання: історіографічного аналізу та синтезу, історичний, проблемно-хронологічний, статистичний, компаративний, критичного дискурс-аналізу тощо.

Цілком обґрунтованим є звернення В. Левицького до загальної характеристики легкої промисловості, її галузей, державної політики щодо розвитку та процесів капіталізації в галузі (розділ 2, с. 156-248). Зокрема, автором розглянуто комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливали на становлення та розвиток легкої промисловості українських губерній Російської імперії. Дисертант ретельно аналізує ситуацію у вовняній, текстильній, харчовій галузях, доводячи за допомогою статистичних відомостей поступове зростання показників їх розвитку протягом 1860 – 1914 рр. (с. 156-158, 160-167). Однак при цьому В. Левицький аргументовано стверджує, що в означений час «...Україна була ринком для збуту текстильних товарів з центральних і північних районів Росії та Польщі ... та джерелом сировини для текстильної промисловості Росії» (с. 159).

Здобувач обґрунтовує тезу, що однією з найбільш розвинутих галузей легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. була канатно-джутова, що пояснюється відносною дешевизною сировини та «...легкістю й нарядністю виробів» (с. 167). В якості прикладів розвинутих капіталістичних підприємств автор аналізує діяльність Харківського канатного заводу та Одеської джутової фабрики. Цікавим, на наш погляд, є обґрунтування причин успішного розвитку канатно-джутової промисловості на півдні України, які полягали в підвищеному попиті на мішочно-мотузяні вироби, з одного боку, та в зручності морського шляху до

Одеси, яким в імперію доставлявся імпортований джут. «В порівнянні з виробництвом Російської імперії, – стверджує В. Левицький, – питома вага української канатно-джутової промисловості в загальному обсязі виробництва прядива та інших волокнистих речовин рослинного походження наближалася до 20 %» (с. 168). І це був один із найвищих показників для легкої промисловості українських губерній Російської імперії означеного періоду.

Досліджуючи рівень розвитку бавовняної промисловості в Російській імперії загалом, дисертант виокремлює одну з особливостей галузі: «... ще в надрах кріпацтва вона формувалася як капіталістична промисловість – на вільнонайманій праці» (с. 170), а відтак саме ця галузь легкої промисловості набула найбільших технічних змін, пов'язаних із масовим використанням відповідних станків і обладнання як на невеликих ситценабивних та фарбувальних підприємствах Катеринославської, Київської, Таврійської та Харківської губерній, так і на великих бавовняних фабриках Київської, Катеринославської, Харківської губерній. В. Левицьким з'ясовано, що, незважаючи на об'єктивні сприятливі умови для розвитку бавовняної промисловості в українських губерніях у середині XIX – початку XX ст., бавовняна промисловість залишалася практично нерозвинутою, а «... в 1900 р. промисловість з обробки бавовни зникла зовсім» (с. 172).

Дисертант стверджує, що попри конкуренцію, становище в льоно-конопляній промисловості було достатньо високим і стабільним, при цьому Російська імперія утримувала перше місце у світі за споживанням льону, випереджаючи Англію, Німеччину та Францію, що дозволило їй на початку XX ст. посісти третє місце у світі за кількістю механічних льонопрядильних веретен. Що стосується українських губерній, то наприкінці XIX – на початку XX ст. льоно-конопляна та полотняна промисловість «...була представлена відносно невеликими заводами, ... розміщувалась більш компактно, ніж текстильні виробництва, і в основному зосереджувались на Полтавщині і Чернігівщині» (с. 176).

Автор чітко та лаконічно аналізує ситуацію, що склалася в інших галузях легкої промисловості українських губерній – парусиновій, панчішно-рукавичній (с. 176), ватній, шкіряній (с. 177-178), взуттєвій (с. 182), хутровій (с. 185) тощо. Важливо, що серед статистичних відомостей щодо кількості виробленої та реалізованої продукції В. Левицький ретельно досліджує й кількість робітників, які працювали і на окремих підприємствах, і в окремих секторах.

Проаналізувавши історіографію проблеми, В. Левицький цілком аргументовано стверджує, що «в економічній історії Російської імперії немає, мабуть, іншого питання, яке б викликало стільки суперечок, як питання про

оцінку пореформеної економічної політики самодержавства» (с. 186). Автор наголошує на необхідності особливої уваги обліку віддалених та опосередкованих наслідків цієї політики. Визнаючи застосування політики промислової модернізації з боку царського уряду по відношенню до економіки держави з другої половини XIX ст., дисертант зазначає, що успіхи в розвитку галузі необхідно розглядати скоріше як *«екстраординарний»* випадок, пояснюючи дії царизму бажанням *«... хоча б частково нейтралізувати негативний вплив ... несприятливих факторів і в першу чергу кріпосницьких пережитків в економічній і політичній сферах життя»* (с. 188). При цьому по відношенню до українських губерній, як справедливо стверджує автор, царизм продовжив традиційну політику використання економічного потенціалу регіону. Так, наприкінці XIX ст. *«Наддніпрянська Україна давала 26% загальноімперського прибутку, однак на власні потреби використовувала не більше половини від цієї суми. Решта покривала потреби інших регіонів імперії»* (с. 190).

Оцінюючи позитивні та негативні наслідки економічної політики царизму, дисертант робить висновок, що в період з 1861 по 1914 рр. *«... в економіці Російської імперії, до складу якої входили українські губернії, відбулися кардинальні зміни: аграрна країна перетворилася на державу, що посіла п'яте місце у світі за обсягом промислового виробництва. Істотна роль у цьому перетворенні належала вітчизняній легкій промисловості»* (с. 192).

Особливого значення в контексті оцінки діяльності уряду набуває аналіз законодавчих актів, який блискуче здійснив В. Левицький (с. 195-198, 213-216). Автор виділив дві групи актів: юридично оформлені (власне закони) та матеріали, пов'язані з підготовкою, розробкою й застосуванням законів. Розглядає дисертант і такий аспект, як митна політика уряду, оцінюючи її з огляду впливу на економічну ситуацію в українських губерніях. Аналізуючи цю проблему, автор виходить з того, що підвищення мита на товари легкої промисловості призвело до запровадження тарифу, який мав забезпечити *«російській продукції монопольне становище на українському ринку»* (с. 197). При аналізі митної політики царизму по відношенню до української економіки автор застосовує такі дефініції, як *«заборонна»* і *«помірно-охоронна»* системи; *«політика протекціонізму»*; *«фритредерські тенденції»*; *«ультрапротекціоністський»*, *«конвенційний»*, *«автономний»* тарифи, що дозволяє логічно визначити позитивні та негативні наслідки саме для розвитку легкої промисловості українських губерній (с. 198-205).

На окрему увагу заслуговує звернення автора до *«формулювання термінів, що стосуються означення типів виробничих закладів»* (с. 216), оскільки в

законодавстві Російської імперії не існувало чіткої дефініції понять «фабрика», «завод», «ремісничий заклад». В. Левицький на підставі архівних, законодавчих і статистичних матеріалів чітко диференціював ці терміни (с. 217-220).

Аналізуючи сучасну історичну літературу, В. Левицький зміг довести, що «з широкого комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, що на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, пов'язаним із капіталізацією її промислового розвитку» (с. 221). Автор стверджує, що саме капіталізація промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. супроводжувалася змінами в господарських відносинах, а становлення нових капіталістичних відносин у легкій промисловості виявилось у послідовному виникненні таких форм промислового виробництва, як ремесло і проста кооперація, мануфактура та фабрика. Розглядає дисертант і такий аспект розвитку легкої промисловості, як особливості *«трьох стадійних фаз розвитку капіталістичних відносин у галузі»* (с. 223), подаючи в тексті наукового дослідження чітку характеристику кожної з фаз (с. 223-226). Доцільним, на нашу думку, при аналізі стадій взаємин держави і капіталізму є звернення В. Левицького до наукових розробок економіста М. Альбера, що дозволило автору визначити позицію українських губерній на початку XX ст. як складову перехідної доби від «дикого» до гуманного капіталізму, що перервала Перша світова війна.

Переходячи до аналізу процесів капіталізації в окремих секторах легкої промисловості, В. Левицький виокремлює загальні та специфічні риси, що були характерні для українських губерній, доводячи, що *«в межах ... періоду виникли й ... співіснували не один, а різні види мануфактур: капіталістична і кріпосна (вотчинна, посесійна й казенна)»* (с. 228). На підставі аналізу архівних матеріалів, даних статистики автор аналізує процеси в таких секторах легкої промисловості України, як текстильна, бавовняна, льоно-конопляна, шовкова, сукняна, докладно зупиняючись на процесах концентрації виробництва та капіталу й розшарування дрібних виробників (с. 229-234).

Досить цікавим є звернення В. Левицького до аналізу ситуації на конкретних підприємствах легкої промисловості, як-от: Харківська канатна фабрика, Південноросійське Товариство конопляної та канатної промисловості, Миколаївське акціонерне товариство прядильного і ткацького виробництва, Товариство Ольвіопольського шкіряного заводу, Товариство Південноросійського шкіряного виробництва, Товариство бавовняно-джутових мануфактур тощо (с. 235-241), що дозволило дійти висновку: *«Легка промисловість у період 1900–1905*

рр. продовжувала втягуватися в синдикатне русло, але як і в попередні роки без розмаху» (с. 242).

У третьому розділі дисертаційного дослідження розглядається проблема матеріальної бази та науково-технічного прогресу галузей легкої промисловості (с. 259-346). При цьому дисертант звертає увагу на систему забезпечення підприємств сировиною як у цілому легкої промисловості українських губерній, так і її окремих галузей. При аналізі вовняної промисловості В. Левицький дійшов висновку, що до середини 60-х рр. XIX ст. вівчарство в українських губерніях досягло свого максимуму, але потім стало швидко витіснятися орним землеробством, що разом із потужною конкуренцією з боку угорських та німецьких підприємств призвело до поступового скорочення вовняної підгалузі. Автор детально аналізує процес забезпечення підприємств сировиною, приділяючи увагу питанням організації ярмарок, міжнародної та внутрішньої торгівлі та участі в цих процесах окремих українських підприємств (фабрик) (с. 260-278).

Дисертант стверджує, що льоно-конопляне виробництво *«не відчувало труднощів з сировиною: льон і коноплі здавна не тільки заготовлялися в країні, а й у великих кількостях йшли на експорт. Мануфактурною промисловістю споживалося значно менше волокна, ніж експортувалося. У XIX ст. Росія була головним постачальником льону на європейський ринок» (с. 278).* До того ж, ці галузі отримали прискорений розвиток після відміни кріпацтва.

В. Левицький зазначає, що найкращого розвитку льоно-конопляне виробництво набуло в Чернігівській губернії, продукція з якої йшла як на внутрішній ринок, так і на зовнішній (операції проходили через Ризький порт) (с. 284). Щодо конопляного прядива для канатних заводів у Херсоні, Миколаєві та Одесі, та воно доставлялося переважно з Орловської та Воронезької губерній, а також частково *«... використовувалося прядиво італійське, манільське, сизаль, джут у менших обсягах» (с. 286).* В цілому, як слушно підсумовує дисертант, незважаючи на появу нових видів волокна, попит на традиційну сировину не знижувався, а споживання коноплі зросло в 6 разів.

Не залишилися поза увагою автора й питання розвитку шовківництва. Слабкий розвиток підгалузі, на думку В. Левицького, був пов'язаний з іноземною конкуренцією та невдалою митною політикою царизму. Це призвело до того, що в 1883 р. *«... на півдні Європейської Росії шовківництво збереглося лише в деяких місцевостях» (с. 289-290).* Проте з початком 80-х рр. XIX ст. з'явилися все ж деякі ознаки пожвавлення даної галузі. Так, у м. Одеса утворився Комітет з

шовківництва, метою якого було повідомляти відомості про ситуацію цієї галузі в південних губерніях Російської імперії та сприяти її розвитку.

Цікавим, на наш погляд, є застосування автором дисертаційного дослідження методики обрахунку статистичних відомостей для демонстрації впливу вартості сировини на ціну товару (с. 301), що дозволило В. Левицькому здійснити ґрунтовний порівняльний аналіз собівартості товарів у різних підгалузях легкої промисловості українських губерній.

Важливо, що за великою кількістю цифр і фактів дисертант не забув про людський фактор, бо саме продукція легкої промисловості безпосередньо пов'язана із задоволенням потреб населення та його матеріальним добробутом.

Загальновідомо, що покращення ситуації в будь-якому промисловому секторі на пряму зумовлено розвитком науково-технічного забезпечення, тому цілком логічним є звернення В. Левицького до питань трансформації в науково-технічному забезпеченні легкої промисловості (с. 307-343), адже, як зазначив автор, *«темпи та обсяги розвитку промисловості завжди перебувають у пропорційній залежності від її технічного забезпечення»* (с. 307). Дисертант чітко виокремлює причини науково-технічного відставання легкої промисловості Російської імперії від європейських стандартів, аналізує позитивні зрушення, що відбувалися в цій галузі в українських губерніях. Позитивним є те, що в дисертації наведено значну кількість прикладів модернізації підприємств легкої промисловості.

Четвертий розділ дисертаційного дослідження В. Левицького присвячено питанням виробництва та реалізації продукції легкої промисловості (с. 358-469). Дисертант обґрунтовує тезу про те, що *«динаміка та обсяги виробництва промислових підприємств перебувають у залежності від їх територіального розташування, технічного забезпечення, форм власності»* (с. 358), а відтак для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства необхідно враховувати організацію виробничого процесу, його масштаби, форми та технічний рівень.

Зростання обсягів виробництва в галузі легкої промисловості автор пов'язує з промисловим переворотом у пореформений період, що сприяло піднесенню підгалузей легкої промисловості, особливо текстильної, вовномийної, шкіряної.

На фоні загальної характеристики розвитку різних підгалузей легкої промисловості в Російській імперії В. Левицький вдало виокремлює особливості, які були притаманні саме підприємствам галузі в українських губерніях у другій

половині XIX – на початку XX ст. і були пов’язані з показниками продуктивності праці, політикою ціноутворення, формами організації виробництва тощо.

У розділі представлено багато різноманітних таблиць, що дозволило автору детальніше проаналізувати різні аспекти виробництва товарів легкої промисловості в українських губерніях (с. 361, 365, 369, 374, 376, 377, 379, 380, 386, 390, 406, 421) та дійти логічного висновку про призупинення процесів модернізації та технічного оснащення на українських підприємствах легкої промисловості напередодні Першої світової війни.

Не оминув своєю увагою дисертант і проблему організації торгівлі продукцією легкої промисловості. Дисертант деталізує, що концентрація виробництва була покликана впливати на ціноутворення через монопольне становище на ринку деяких виробників. Спроби державних органів стримувати зростання цін мало лише обмежений ефект, оскільки для визначення стратегії дії використовувався лише мікроекономічний, а не макроекономічний аналіз.

У дисертаційному дослідженні В. Левицький упевнено аргументує свої наукові позиції. Він слушно зазначає, що *«основними формами організації внутрішньої торгівлі в Україні у XIX ст. залишалися ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля»* (с. 426). Проте вже з 70-х років XIX ст. старі українські ярмарки разом із центрами торгівлі починають занепадати. Замість них виникають нові торгово-промислові центри, зокрема Харків, Одеса тощо.

Не можна не погодитися із твердженням дисертанта, що *«вагома роль Наддніпрянської України у становленні загальноімперської внутрішньої комерції була зумовлена значним розвитком вітчизняної ярмаркової торгівлі»* (с. 435). Особливо наочним є приклад торговельного обігу на харківських ярмарках, де реалізовувалося близько 90% продукції легкої промисловості українських губерній.

В. Левицький зазначає, що напередодні Першої світової війни в легкій промисловості імперії виникають синдикати, головним завданням яких було *«закріплення досягнутого рівня виробництва за рахунок споживача і в той же час здешевлення собівартості за рахунок робітників і селян»* (с. 465), а відтак однією з найважливіших функцій монополій стає утримання високих цін на товари та періодичне здійснення політики штучного «товарного голоду», що призводило до незадоволення з боку споживачів.

Кадрове забезпечення легкої промисловості стало предметом детального аналізу в п’ятому розділі (с. 484-580) дисертаційного дослідження В. Левицького. Створення ринкової держави об’єктивно вимагає відповідної

організації підприємницької діяльності, центральною фігурою якої є людина-підприємець. Цілком очевидно, що саме буржуазні реформи 60-х років XIX ст. були тим спусковим механізмом, який запустив, з одного боку бажання особистості займатися підприємницькою діяльністю, а з іншого – сприяв суттєвому зростанню значущості та престижності підприємництва. Дисертант аргументовано відстоює цю тезу, демонструючи юридичне підґрунтя означених процесів. Автор чітко структурує напрями формування фабрично-заводської легкої промисловості українських губерній, виділяючи три основні групи підприємств: поміщицькі «вотчинні» підприємства, купецькі фабрики, підприємства засновані на іноземному капіталі (с. 486). В. Левицький подає детальну характеристику кожної з груп, виділяючи причини виникнення, особливості функціонування та важливість для економічного розвитку українських земель.

Не можна не погодитися з твердженням дисертанта, що процес формування підприємців у цілому в Російській імперії й у Наддніпрянській Україні мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. Однією з особливих рис, яку виокремлює автор, було переважання купецького стану в підприємницькому секторі. При цьому дисертант підкреслює й важливість та збільшення в середині XIX ст. серед підприємців представників дворянського стану (с. 491). Однак відсутність необхідної професійної підготовки, технічна відсталість підприємств, конкуренція з боку купецьких фабрик призводять до поступового «... занепаду і ліквідації поміщицьких суконних фабрик» (с. 496).

В. Левицький детально аналізує місце і роль купецького стану України в розвитку легкої промисловості (с. 498-502), доходючи висновку, що *«збільшуючи торгові обороти, вдаючись до кредитування, купецтво в Росії та Україні посідало досить значне становище у суспільстві»* (с. 501).

Ще одним питанням, на яке звертає увагу В. Левицький, є вплив іноземних підприємців і, відповідно, іноземного капіталу на розвиток різних підгалузей легкої промисловості в Україні (с. 502-509). Автор наводить чисельні приклади та прізвища іноземців-фабрикантів і заводчиків, які відкривали підприємства в українських губерніях та аргументовано доводить, що *«іноземці, задіяні в легкій промисловості України, були досить помітним явищем в економічному розвитку регіону, привносили в господарювання нові методи, мали сприятливі умови для своєї діяльності»* (с. 508).

Загальновідомо, що жодна з галузей економіки не може продуктивно існувати без відповідних інженерно-технічних кадрів, тому цілком обґрунтованим є звернення В. Левицького до питання про забезпечення підприємств

спеціалістами-професіоналами та відкриття відповідних освітньо-професійних закладів (с. 509-536). Не залишилися поза увагою дисертанта й питання становища робітників галузей легкої промисловості (с. 537-581).

Логічним завершенням дисертаційної роботи є висновки (с. 594-606), що повністю відповідають сформульованим завданням, є ґрунтовними та підкріпленими фактичним матеріалом. Слід відзначити, що дисертація В. Левицького базується на достатній кількості джерел та наукової літератури – 649 найменувань. Сукупність репрезентативної джерельної бази і вдало дібраної методології дисертаційного дослідження дозволило авторові досягти поставленої мети й зробити виважені та цілком обґрунтовані висновки.

Цінність і новизна наукових положень дисертаційного дослідження В. Левицького визначається авторською концепцією аналізу проблеми, а також тим, що дисертація є першим комплексним дослідженням історії розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України середини ХІХ – початку ХХ ст. Дисертаційна робота В. Левицького сприяла залученню до наукового обігу широкого кола нових, раніше невідомих архівних джерел стосовно історії становлення та розвитку різних підгалузей легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в означений період; визначенню векторів розвитку технічного прогресу в легкій промисловості; з'ясуванню взаємозв'язку між розвитком світової економіки та значенням легкої промисловості українських губерній на міжнародному ринку; встановленню особливостей формування промисловців-підприємців, технічної інтелігенції та робітників галузі.

Дисертація на правах рукопису виконана державною мовою на достатньому рівні.

Основні положення та результати дисертаційної роботи містяться в 39 публікаціях, із яких 1 одноосібна монографія, 21 стаття у наукових фахових виданнях України (15 з яких включені до міжнародних наукометричних баз), 1 стаття – у зарубіжному виданні, 16 тез виступів на наукових конференціях. Опубліковані автором праці за темою дисертації відповідають змісту дослідження. У них відображені положення, висновки і пропозиції, що систематизовані в представленій дисертаційній праці.

Зміст автореферату відображає основні положення і результати дисертації.

Водночас проаналізоване дисертаційне дослідження не позбавлене окремих недоліків та дискусійних питань, а саме:

1. У першому розділі дисертаційного дослідження спостерігається певне порушення хронологічного принципу при аналізі історіографії проблеми. Так, на с. 43-44 йдеться про праці, що були опубліковані на початку XX ст., але на наступній сторінці (с. 45) автор піддає оцінці науковий доробок С. Подолинського, дослідження якого було надруковано ще у 1880 р. Окрім цього, незрозумілим є подвійне звернення автора до аналізу праць Г. Циперовича (с. 44 та с. 47).

2. Опонована дисертаційна робота лише б виграла, якби автор здійснив аналіз праць європейських (польських, румунських) учених з питань розвитку легкої промисловості в Європі в цілому та Україні зокрема.

3. Доцільно було б вказати кількість архівних документів, що були вперше введені до наукового обігу та провести їх аналіз. До того ж немає єдності в інформації щодо кількості оброблених архівних фондів: 20 (с. 85) чи 30 (с. 100)?

4. Незважаючи на значний пласт застосованих у дисертації архівних матеріалів, роботі не завадило б використання джерел і матеріалів більшої кількості обласних архівів (у роботі наявні матеріали фондів архівів Одеської, Харківської, Хмельницької областей). На нашу думку, репрезентативність та достовірність отриманих результатів виграла б за рахунок розширення географії обласних архівів.

5. Хотілося би почути більш чітку відповідь стосовно використання періодичної преси в якості джерела дисертаційного дослідження – назви газет, хронологія та географія видань, основні характеристики газетних публікацій.

6. Хоча в дисертації згадуються десятки прізвищ підприємців, фабрикантів, державних діячів, проте автор не скористався таким важливим джерелом для дослідження, як мемуарна література.

7. Попри величезну кількість різноманітних статистичних відомостей і матеріалів та їх гарну аналітичну оцінку, в тексті практично відсутні дані щодо розвитку галузей легкої промисловості в Бессарабській губернії означеного часу, хоча загальновідомо, що територія Південної Бессарабії адміністративно та географічно відноситься до південноукраїнських земель, а Ізмаїл, Аккерман, Кілія були не лише портовими містами, але й центрами розвитку підприємств легкої промисловості на Півдні України.

8. На наш погляд, висновки набули б значно більшої наукової вартості, якби автор висловив конкретні рекомендації стосовно подальшої розробки досліджуваної проблеми.

9. В тексті автореферату та дисертації недостатньо чітко прописано практичні рекомендації щодо використання результатів і висновків дисертації.

10. Авторіві не вдалось уникнути ряду стилістичних помилок, перевантаження тексту мовними конструкціями.

Незважаючи на вказані недоліки та зауваження, побажання й рекомендації, маємо зазначити, що опонована дисертація є оригінальним, самостійним науковим дослідженням із достовірними, належним чином обґрунтованими результатами, які органічно пов'язані із опрацьованими джерельними матеріалами та підтверджені узагальненнями й оцінками в рамках окремих сюжетів та цілих розділів.

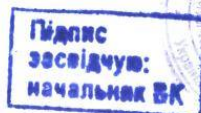
Загальний висновок. Аналіз дисертації, автореферату та публікацій автора дозволяє стверджувати, що дисертаційне дослідження «Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття», подане на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України, галузь знань 03 – гуманітарні науки виконане на високому фаховому рівні та відповідає вимогам пп. 9, 11-13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 з усіма подальшими змінами, а її автор – Віталій Орестович Левицький – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

професор кафедри української
і всесвітньої історії та культури,
проректор з наукової роботи
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету,
доктор історичних наук, професор

Л. Циганенко

А. М. Олександров

Т. М. Олександров